

ترسیم نقشه دانش گردشگری پایدار - مسئولانه: تحلیل شبکه همکاری و هم‌تألفی با رویکرد علم‌سنجی

سحرسادات محمدی^۱، عباس عباسی^۲، حبیب‌الله رعنائی کردشولی^۳، کاظم عسکری فر^۴

DOI:10.22034/jtd.2021.263140.2216

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۹

چکیده

گردشگری تحت تأثیر نگرانی درباره محیط‌های طبیعی و اجتماعی قرار گرفته است. به‌منظور برطرف کردن این نگرانی، گردشگری پایدار به رویکردی غالب در توسعه گردشگری تبدیل شده است. با این حال بحث درباره این حوزه و در برخی موارد انتقاد از آن همچنان ادامه دارد. گردشگری مسئولانه راهکار دیگری است که برای تعامل محیط و گردشگر مطرح شده است. این مقاله به‌منظور بررسی محتوای پژوهش‌های صورت گرفته درباره گردشگری پایدار و مسئولانه و ارتباط بین آن‌ها نگاشته شده است تا بتوان شرایط موجود را درک و جهت‌گیری پژوهش‌های آینده در این حوزه را تعیین کرد. از این رو مقالات این حوزه در بازه زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۹ با رویکرد علم‌سنجی مرور شده است. مجموعاً ۱۵۱۸ مقاله بازیابی شده از پایگاه داده وب‌آوساینس، با استفاده از تحلیل شبکه همکاری و شبکه هم‌استنادی و شبکه هم‌واژگانی، تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که تمرکز موضوعات از مفهوم‌سازی گردشگری پایدار به سمت موضوعات حکمرانی و مسئولیت اجتماعی تغییر یافته است و در سایه گردشگری پایدار، مفهوم جدیدتری در حال شکل‌گیری است که به موضوع مسئولیت‌پذیری در حوزه گردشگری می‌پردازد. بر مبنای نتایج پژوهش موضوعات داغ پژوهشی و روند تحول پژوهش‌های آینده در این حوزه تبیین شده است.

واژه‌های کلیدی:

گردشگری پایدار، گردشگری مسئولانه، تحلیل شبکه همکاری، تحلیل هم‌تألفی، علم سنجی

مقدمه

جادویی محسوب می‌شود و معتقدند الگوهای آن منجر به توسعه پایدارتر در حوزه گردشگری شده است (Ritchie & Crouch, 2003)؛ ولی پژوهشگران دیگر همواره گردشگری پایدار را نقد کرده‌اند (Higgins-Desbiolles, 2010; Mihalic, 2016; Kušcer & Mihalic, 2019). انتقادات تا آنجا پیش رفته است که پژوهشگران هم‌نظرند که درباره کارآمدی گردشگری پایدار اغراق شده (Chettiparamb & Kokkranikal, 2012)، این مفهوم در حد نظریه باقی مانده و اجرای آن در عمل دشوار است (Higgins-Desbiolles, 2010; Mihalic, 2016; Kušcer & Mihalic, 2019).

با وجود علاقه به گردشگری از اوایل دهه ۱۹۷۰ این موضوع تحت تأثیر نگرانی‌هایی در مورد محیط‌های طبیعی و اجتماعی قرار گرفت. توسعه بیش از اندازه گردشگری تأثیراتی منفی در محیط زیست، منابع، فرهنگ اجتماعی و انعطاف‌پذیری منطقه‌ای گذاشته است (Graymore et al., 2010). بحث «پایداری گردشگری» با گزارشی با عنوان «آینده مشترک ما» از کمیسیون جهانی محیط‌زیست و توسعه و به‌دنبال کار اینسکیپ (1991) آغاز شد. پس از آن این مفهوم کانون توجه ادبیات علمی گردشگری قرار گرفت (Goodwin, 2011). مفهوم پایداری برای برخی پژوهشگران ابزاری

۱. دکتری مدیریت، گروه مدیریت، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
 ۲. دانشیار گروه مدیریت، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)؛ aaabasi@shirazu.ac.ir
 ۳. دانشیار گروه مدیریت، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
 ۴. استادیار گروه مدیریت، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

رابطه گردشگری - محیط علاوه بر ایجاد مفهوم گردشگری پایدار مفاهیم دیگری را نیز شکل داده است. به گونه‌ای که اخیراً مفهوم جدیدی در گردشگری با عنوان «گردشگری مسئولانه» توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است (Mihalic, 2016). گردشگری مسئولانه ابتکاری در گردشگری است که بر اساس آن در مقصد گردشگری کیفیت زندگی ساکنان محلی، منافع اجتماعی و اقتصادی و نیز حفاظت از منابع طبیعی مدنظر قرار می‌گیرد. در گردشگری مسئولانه به رفتار افراد و سازمان‌ها در حوزه گردشگری می‌پردازند و در واقع پایداری در عمل است (Mihalic, 2016). از این رو در رابطه گردشگری - محیط حداقل دو مفهوم گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه شکل گرفته است. گرچه این دو مفهوم مترادف یکدیگر نیستند، گردشگری مسئولانه باعث پیاده‌سازی و رسیدن به اهداف یادشده در بحث گردشگری پایدار می‌شود (Mihalic, 2016). الگوی گردشگری پایدار در نظریه قوی است و الگوی گردشگری مسئولانه در اقدام و اجرا موفق بوده است. می‌هالیچ (۲۰۱۶) با ترکیب این دو الگو تحت عنوان «گردشگری پایدار - مسئولانه» الگویی جدید پیشنهاد داده است که هم در نظریه موفق باشد (گردشگری پایدار) و هم در اقدام و اجرا قابلیت‌های لازم را داشته باشد (گردشگری مسئولانه). پژوهش پیش رو با رویکرد علم‌سنجی انجام شده است و هدف از آن ردگیری نحوه شکل‌گیری «گردشگری پایدار» و «گردشگری مسئولانه» و رابطه آن‌هاست در ادبیات پژوهش است. در چند دهه اخیر پژوهشگران متعددی به بررسی و دسته‌بندی مسائل این حوزه تحقیق در قالب مقالات مروری پرداخته‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به باکلی (2012)، هاشم‌خوانی زلفانی و همکاران (۲۰۱۵)، روحین و همکاران (2015)، تولکس (2018)، مفتوحه و ویرجودیرجو (2018) و نیز پن و همکاران (2018) اشاره کرد؛ اما هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها به موضوع ترکیبی گردشگری پایدار و مسئولانه توجه نکرده‌اند. همچنین هیچ‌کدام از این مطالعات با استفاده از روش‌های علم‌سنجی و در مقیاس بزرگ و روی کلیه مقالات این حوزه انجام نشده است. از این رو مطالعه حاضر به منظور تکمیل پژوهش‌های پیشین و با هدف تبیین نقشه دانش مسئله گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه انجام شده است. با توجه به موضوع این پژوهش در مقاله حاضر به موضوعات زیر پرداخته می‌شود:

• پژوهشگران و کشورهایی که به بررسی گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه می‌پردازند کدام‌اند و چه کسانی در انجام این پژوهش‌ها مشارکت داشته‌اند؟

• مسائل مربوط به موضوعات اصلی و پرتکرار در بحث‌های حوزه تحقیق کدام‌اند و موضوعات داغ این حوزه چیست؟

نتایج این مطالعه به محققان کمک می‌کند تا در زمانی اندک به درک درستی از این دو موضوع دست یابند: ۱. وضعیت پژوهش‌ها در زمینه گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه؛ ۲. روند تحول پژوهش‌ها در آینده. این موضوعات سهم زیادی در بهتر ترسیم‌کردن نقشه راه حوزه تحقیق گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه دارند. همچنین اطلاع از این موضوعات یافتن همکاران مناسب برای پژوهش را تسهیل می‌کند.

مرور ادبیات پژوهش

چارچوب این پژوهش از دو موضوع گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه تشکیل شده است. در ادامه هر یک از این موضوعات شرح داده می‌شود و سپس مطالعات مروری در این دو حوزه بحث خواهند شد.

گردشگری پایدار

انگیزه گردشگری پایدار بر اثر نگرانی‌هایی درباره رابطه گردشگری - محیط‌زیست شکل گرفته است. معیار گردشگری پایدار محافظت از مقاصد گردشگری و توان راضی‌کردن گردشگران است (Cheng et al., 2014). اما توسعه گردشگری پایدار، که گردشگری در آن مفهومی کلی است، در مقصدی خاص و با چنین معیارهایی دشوار است، زیرا برای دستیابی به آن پیش‌زمینه‌هایی لازم است. برخی پژوهشگران در این زمینه به پایداری اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و محیطی اشاره می‌کنند (Ritchie & Crouch, 2003). این مفهوم سه وجهی الهام‌بخش بیشتر پژوهش‌های پایداری است و در راهبردهای متعدد و اسناد سیاسی در حوزه گردشگری نفوذ کرده است. بحث پایداری گردشگری بر سطوح کلان متمرکز است تا سطوح خرد. شواهد تجربی نشان داده‌اند که عملکرد اقتصادی بیشترین اولویت را دارد، در حالی که عملکرد محیطی کمترین اولویت را دارد (Mihalic, 2016).

هیگینز - دزیبول (2010) مدعی است که مفهوم پایداری به‌تنهایی کافی نیست و به کاربرد اندک اصول

پایداری پرداختند. نتایج حاکی از آن است که رفتارهای مسئولانه حول اصول پایداری می‌چرخد. حنفیه و همکاران (۲۰۱۶) مطرح می‌کنند که اقدامات مربوط به گردشگری مسئولانه تبدیل به محبوب‌ترین مفهوم و اصل برای توسعه گردشگری مدرن شده است و این اقدامات حفاظت از محیط طبیعی و فرهنگ‌های محلی را ترویج می‌کند و به بهتر شدن کیفیت زندگی جوامع محلی کمک می‌کند. متیو و شیریحس (2017) تأثیر گردشگری مسئولانه را در پایداری مقصد و کیفیت زندگی جامعه مقصد گردشگری بررسی کردند. زیگولی و زعیم (۲۰۱۸) تأثیر تعامل اجتماعی، توجه گردشگر به مسئله گردشگری پایدار و نیز نقش قدرت عمومی جامعه را در رفتار مسئولیت‌پذیر گردشگر بررسی کردند و سپس به بررسی تأثیر رفتار مسئولیت‌پذیر گردشگر در انتخاب مقصد گردشگری پرداختند. لئو و همکاران (2019) به اهمیت تشویق رفتارهای مسئولانه محیطی برای مدیریت گردشگری مقصد پرداختند و برای بررسی ساختار رفتارهای مسئولانه محیطی از دیدگاه نظریه پنجره شکسته^۲ استفاده کردند.

مطالعات مروری در حوزه گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه

تاکنون پژوهشگران متعددی در قالب مقالات مروری به بررسی مسائل حوزه گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه پرداخته‌اند. باکلی (2012) در پژوهشی تأثیرات اجتماعی و زیست‌محیطی، پاسخ‌ها و شاخص‌های موجود در پژوهش‌های اصلی گردشگری در این حوزه را مرور کرد. وی پژوهش خود را در پنج دسته جمعیت، صلح، رفاه، آلودگی و حفاظت انجام داد و نتیجه گرفت که این صنعت هنوز به پایداری نزدیک نیست. هاشم‌خوانی زلفانی و همکاران (۲۰۱۵) پیشرفت پژوهش‌ها را در حوزه گردشگری پایدار بررسی کردند. آن‌ها برای این بررسی موضوعات، مجلات، مقاله‌ها و پژوهشگران را تحلیل کردند. این بررسی دربردارنده ۱۳۲ مقاله علمی در ۱۴ حوزه می‌شد که از میان ۴۷ مجله منتشر شده در بازه ۱۹۹۳ تا ۲۰۱۳ انتخاب شده بود. نتایج نشان داد که رشد پژوهش‌های گردشگری پایدار چشمگیر بوده است. بیشترین تعداد مقالات منتشر شده درباره گردشگری پایدار از نوع مطالعات موردی، مطالعات تجربی و بررسی‌های انتقادی بوده است. این مطالعه نشان داد درحالی که به نظر می‌رسد رویکردهای نظری و روش‌شناختی با گذشت زمان کامل‌تر شده

پایداری در صنعت گردشگری اشاره می‌کند. مالیک و بهات (2015) نشان دادند که گردشگری پایدار، به‌علت نبود سیاست گردشگری، در مکان‌های اندکی توسعه یافته است. همچنین هانگ لی و هسیه (2016) تحقیق نیافتن گردشگری پایدار را به همکاری نکردن همه ذی‌نفعان مرتبط می‌دانند. ان جی و همکاران (2017) نیز مطرح می‌کنند که چنانچه هر ذی‌نفع سهم مثبتی در ابعاد اجتماعی، محیطی و اقتصادی نداشته باشد، پایداری حاصل نخواهد شد. تورس دلگادو و پالومک (2014) مشکلات اساسی پیش روی گردشگری پایدار را نبود محدودیت مشخص درباره پایداری و نیز دشواری اندازه‌گیری پایداری می‌دانند. پن و همکاران (2018) درباره چالش‌ها و موانع موجود در پایداری گردشگری و سپس عناصر مهم در گردشگری پایدار بحث کرده‌اند. اسملاش^۱ و کومار (2019) به آزمایش و توسعه مجموعه‌ای جامع از شاخص‌هایی پرداخته‌اند که به ارزیابی معنادار یک پیشرفت در راستای توسعه پایدار گردشگری کمک می‌کند.

گردشگری مسئولانه

عبارت گردشگری مسئولانه نخستین بار در دهه ۱۹۹۰ و با گزارش اسمیت، در ارتباط با هم‌اندیشی جهانی گردشگری، در ادبیات موضوعی گردشگری به‌کار برده شد (Lee et al., 2017). این هم‌اندیشی در الجزایر برگزار شد و در زمینه گردشگری جایگزین بود. گردشگری مسئولانه، رویکردی پایدار به رویه گردشگری است (Mihalic, 2016). در گردشگری مسئولانه باید گردشگران، دولت‌ها و همه ذی‌نفعان مسئولیت بر عهده بگیرند. با وجود این، شکاف نگرش و رفتار در گردشگری مسئولانه گسترده است (Zhang et al., 2020). به‌طور کلی گردشگری مسئولانه رویکردی شناخته می‌شود که تأثیرات مخرب گردشگری را به حداقل می‌رساند و به جنبه‌های فرهنگی، اقتصادی و زیست‌محیطی مقصدهای گردشگری کمک می‌کند (Gao et al., 2017).

براساس مطالعه فرانسوا - لکامپت و پریم - آلاز (2019)، رفتار متعهدانه گردشگر در زمینه گردشگری چنین تعریف می‌شود: استفاده از خدمات به‌گونه‌ای که تأثیری مثبت در محیط زیست بگذارد و استفاده از قدرت خرید، به‌مثابه ابزاری که نگرانی‌های اجتماعی و زیست‌محیطی را مرتفع کند. تای و همکاران (2016) به ترویج شیوه‌های گردشگری مسئولانه از طریق مفاهیم

2. broken windows theory

1. Asmelash

باشند، موضوعات پژوهش‌های گردشگری پایدار، با برخی استثنائات، ثابت مانده‌اند. تولکس (2018) در مطالعه‌ای نظام‌مند که متمرکز بر موضوعات مرتبط با پایداری در گردشگری بود، نشان داد پژوهش‌های گسترده‌ای درباره بازار یابی هتل‌های سبز و پایداری محیط‌زیست شده است. مفتوحه و ویرجودیرجو (2018) در مطالعه‌ای مروری بر پنج ستون اصلی توسعه پایدار گردشگری، یعنی جاذبه گردشگری، دسترسی، آسایش، حوزه‌های فرعی و درگیری جامعه، متمرکز شدند. پن و همکاران (2018) در مطالعه مروری خود بر روابط متقابل بین گردشگری و پایداری از منظر میان‌رشته‌ای پرداختند.

در حوزه گردشگری مسئولانه نیز چند مطالعه مروری انجام شده است. زانفردینی و همکاران (2016) در بررسی تحول پژوهش‌ها در بازه ۱۹۹۲ تا ۲۰۱۲ در حوزه مسئولیت اجتماعی شرکتی در گردشگری از عبارت گردشگری مسئولانه استفاده کردند. کالیو (2018) ۱۳۰ مقاله انتشار یافته در مجلات و ۲ فصل کتاب را درباره مسئولیت‌پذیری بررسی کرد و دریافت که گفتمان جداگانه‌ای درباره مسئولیت در پژوهش‌های گردشگری ایجاد شده است و همه ذی‌نفعان گردشگری، به‌ویژه مصرف‌کنندگان، را دربر می‌گیرد. در پژوهش کولز و همکاران (2013) پیشرفت‌هایی که تا آن زمان در پژوهش‌هایی با موضوع مسئولیت اجتماعی شرکتی در مدیریت گردشگری صورت گرفته نقد شده است. همچنین در این مطالعه جهت‌گیری‌های ممکن برای پژوهش‌های آینده بحث شده است، که البته بیشتر تعیین جایگاه مسئولیت اجتماعی شرکتی در گردشگری است.

پژوهش‌هایی با رویکرد علم‌سنجی نیز در این حوزه انجام شده است. برای نمونه نینیرولا و همکاران (2019) نشریات، پژوهشگران، مؤسسات و واژه‌های کلیدی برجسته را در حوزه گردشگری پایدار در بازه ۱۹۸۷ تا ۲۰۱۸ تجزیه و تحلیل کردند و نتیجه گرفتند پژوهش‌ها درباره پایداری در گردشگری به‌طور چشمگیری افزایش یافته است و پایداری در حال تبدیل شدن به رویکردی راهبردی برای شرکت‌ها و مقاصد گردشگری است. مورنو-مندوثا و همکاران (2019) نیز، با استفاده از نرم‌افزار یوسینت^۱ شبکه‌های ذی‌نفعان و تأثیر آن‌ها در گردشگری مسئولانه در زمینه میراث فرهنگی را تجزیه و تحلیل کردند. مرور پیشینه را می‌توان در دو نکته جمع‌بندی کرد.

اول اینکه گردشگری تحت تأثیر نگرانی درباره محیط‌های طبیعی و اجتماعی قرار گرفته و این موجب شده است موضوع تحقیقی درباره رابطه گردشگری - محیط شکل بگیرد. گردشگری پایدار مهم‌ترین محور این‌گونه پژوهش‌ها بوده است. اما کاربردی بودن گردشگری پایدار با ابهام روبه‌روست. از ظرفی نوع دیگری از گردشگری تحت عنوان گردشگری مسئولانه شکل گرفته است که برخلاف گردشگری پایدار بیشتر به اقدامات فردی و رفتاری برمی‌گردد. میهالیچ (2016) ترکیب گردشگری پایدار و مسئولانه را برای بهره‌گیری از ظرفیت‌های هر دو رویکرد پیشنهاد داد که البته با انتقاداتی هم روبه‌رو شده است. بررسی هم‌زمان گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه راهی است که بتوان نگاه متفاوتی به مسئله رابطه محیط - گردشگری داشت تا موضوع را هم در سطح نظری و کلان (گردشگری پایدار) و هم در سطح عملیاتی و خرد (گردشگری مسئولانه) پوشش دهد.

نکته دیگر این است که با وجود مطالعات مروری محز در حوزه گردشگری پایدار و مسئولانه، که به‌طور بالقوه دو بخش مهم از یک الگوی گردشگری هستند، تاکنون پژوهشی با رویکرد علم‌سنجی برای یافتن نحوه شکل‌گیری این دو مفهوم کنار هم صورت نگرفته است.

روش تحقیق

این پژوهش مروری است و با رویکرد علم‌سنجی انجام شده است. در این مقاله موضوع گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه حوزه اصلی پژوهش در نظر گرفته شده و کلیه مقالات منتشر شده در سه دهه اخیر در این زمینه مرور شده‌اند. ویژگی‌های مهم این پژوهش که آن را از پژوهش‌های مروری دیگر در این حوزه متمایز می‌کند به شرح زیر است:

۱. در این مطالعه بر مقالات انتشار یافته از ابتدای سال ۱۹۹۰ تا انتهای ۲۰۱۹ در پایگاه داده وب‌آوساینس تمرکز شده است. بسیاری از پژوهشگران وب‌آوساینس را در مقایسه با اسکوپوس پیشنهاد می‌دهند (Abdulhayoglu & Thijs, 2018; Harzing & Alakangas, 2016)، چون زودتر آغاز به کار کرده است (Zhu & Liu, 2020) و در بین دانشگاهیان اعتبار بیشتری دارد (Hu et al., 2018; Liu, 2020)؛ از این رو این پایگاه داده انتخاب شده است.

۲. در این مطالعه شبکه‌های همکاری و هم‌واژگانی برای مسائل مربوط به گردشگری پایدار و

TITLE: ((tourism) AND(sustain*))
(*OR((tourism) AND(Responsib

نتایج و یافته‌ها

برون‌داد محتوای انتشار یافته ده کشور برتر

تولیدکننده مقالات

با توجه به تعداد مقالات استخراج شده از پایگاه داده وب‌آوساینس مشخص می‌شود که ده کشور برتر تولیدکننده مقالات (از نظر تعداد مقالات منتشر شده) در حوزه تحقیقی بررسی شده مجموعاً ۱۰۸۷ مقاله را در سی سال اخیر منتشر کرده‌اند. دو کشور پرکار برتر استرالیا و ایالات متحده آمریکا هستند که به ترتیب ۱۶۹ و ۱۶۰ مقاله منتشر کرده‌اند.

پس از آن‌ها اسپانیا با ۱۵۷ مقاله در رتبه سوم قرار دارد که از سال ۲۰۰۶ حضوری فعال در انتشار مقالات در این حوزه تحقیق داشته است. علاوه بر این، براساس شکل ۱ مشاهده می‌شود از سال ۲۰۱۵ تعداد مقالاتی که اسپانیا منتشر کرده به سرعت افزایش یافته است. بنابراین، براساس روند رشد تولید مقالات در این شکل، پیش‌بینی می‌شود در چند سال آینده اسپانیا به برترین کشور از نظر تعداد مقالات تبدیل شود. علت این موضوع را می‌توان ادامه پیشرفت اسپانیا در توسعه گردشگری دانست که موجب افزایش گردشگران (و ایجاد پدیده گردشگری انبوه) شده و توجه پژوهشگران را به موضوع گردشگری پایدار جلب کرده است.

گردشگری مسئولانه تحلیل شده‌اند که امکان تحلیلی جامع را در ترسیم نقشه علمی فراهم می‌کند.

۳. پرکارترین کشورها و پژوهشگران در حوزه مسائل گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه کاوش شده و محتوای همکاری آن‌ها کشف شده است؛

۴. تحلیل تکرار واژگان کلیدی و تحلیل هم‌رخدادی برای کشف عناوین موضوعات داغ حوزه تحقیق به صورت کلی و به تفکیک بازه‌های زمانی انجام شده است و بر اساس آن جهت‌گیری تحول پژوهش‌های آینده پیش‌بینی شده است.

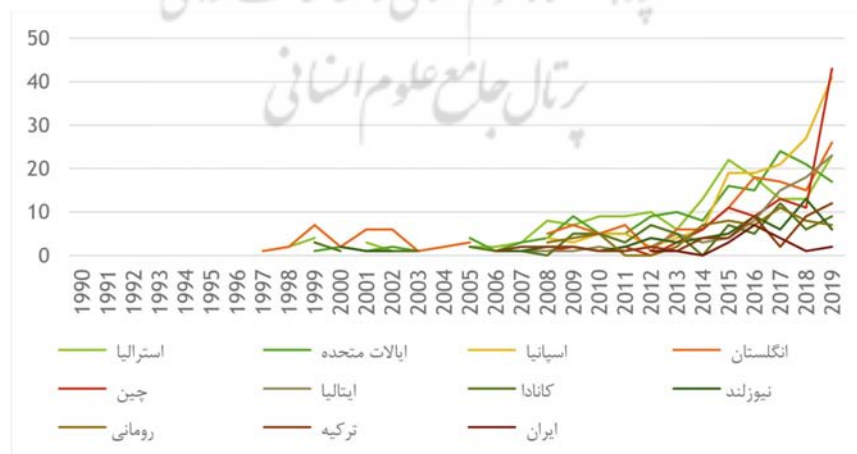
فرایند پژوهش پیش رو به پنج مرحله اصلی تقسیم می‌شود:

۱. ابتدا براساس عبارات‌های مورد پرسش در پایگاه داده وب‌آوساینس جست‌وجو شد و نتایج ذخیره شدند.
۲. پالایش داده‌ها در دو مرحله انجام شد. ابتدا واژگان مترادفی که یک معنا را می‌رسانند، ادغام شدند. سپس واژگان بی‌معنی، مانند واژگان ربط یا اسامی بی‌معنی، کنار گذاشته شدند.

۳. نتایج به دست آمده در قالب نمودار و جدول تصویرسازی و تحلیل شد.

۴. شبکه همکاری با نرم‌افزار سایت اسپیس تحلیل شد. روابط با نرم‌افزار گفی^۲ به تصویر درآورده شد و شبکه‌های هم‌واژگانی و هم‌رخدادی واژگان کلیدی با نرم‌افزار ویواس‌ویور^۳ تحلیل شدند.

موضوع اصلی این مقاله گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه است و برای مرور نظام‌مند مقالات این حوزه پژوهش جست‌وجوی زیر انجام شد که در نتیجه آن ۱۵۱۸ مقاله استخراج و تحلیل شد.

شکل ۱: تعداد مقالات منتشر شده ایران در مقایسه با ده کشور برتر در سی سال اخیر

1. CiteSpace
2. Gephi
3. VOSviewer

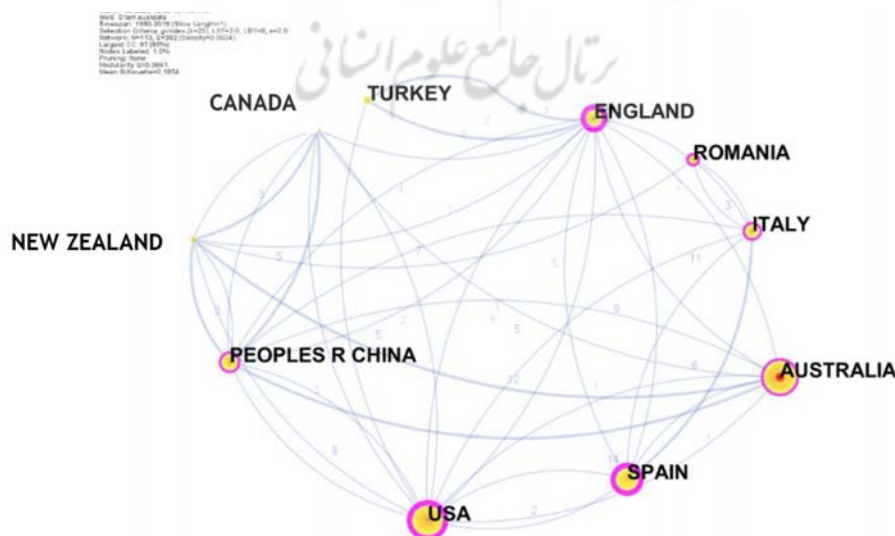
تحلیل نحوه مشارکت ده کشور پرکار تولیدکننده مقالات

با تحلیل روابط همکاری می‌توان دریافت که استرالیا و انگلستان بیشترین تعداد همکاری، و چین و نیوزلند بیشترین نرخ همکاری بین‌المللی را در بین ده کشور پرکار این حوزه تحقیق دارند (جدول ۱). این نشان می‌دهد که این کشورها در این حوزه تحقیق به ارتباطات بین‌المللی بیشتر توجه می‌کنند. چین با ۳۶ درصد بالاترین نرخ همکاری را دارد. این آمار نشان می‌دهد که ۳۸ مقاله از ۱۰۶ مقاله این کشور با همکاری‌های بین‌المللی صورت گرفته است. رومانی و ترکیه با ۶ و ۹ درصد کمترین نرخ همکاری بین‌المللی را داشته‌اند. به‌طورکلی، میانگین نرخ همکاری هشت کشور توسعه‌یافته ۲۶ درصد و میانگین نرخ همکاری دو کشور درحال توسعه ۷/۵ درصد است. این موضوع نشان می‌دهد که کشورهای توسعه‌یافته بیشتر از کشورهای کمتر توسعه‌یافته به تعاملات بین‌المللی توجه نشان می‌دهند. از دلایل دیگر آن می‌توان به وجود استادان و دانشجویان بین‌المللی بیشتر در این کشورها اشاره کرد. تعاملات بین‌المللی از این لحاظ اهمیت دارد که موجب رونق و توسعه گردشگری و همچنین ارتقای کیفیت پژوهش‌ها می‌شود. تعاملات بین ده کشور پرکار این حوزه تحقیق را می‌توان در شکل ۲ مشاهده کرد. این شکل با نرم‌افزار سایت اسپیس ترسیم شده است.

در بین ده کشوری که بیشترین مقالات را تولید کرده‌اند، هشت کشور اول جزو کشورهای توسعه‌یافته‌اند. این نشان می‌دهد که در کشورهای توسعه‌یافته به موضوع پایداری در گردشگری بیشتر از کشورهای کمتر توسعه‌یافته توجه شده است. همچنین می‌توان مشاهده کرد که این کشورها عمدتاً در صدر کشورهای گردشگری پذیر نیز هستند. البته می‌توان مثال‌های نقص هم یافت، مانند کشور فرانسه که با وجود جذب زیاد گردشگران در انتشار مقالات در این حوزه سهم زیادی ندارد.

جدول ۱: همکاری بین‌المللی ده کشور برتر

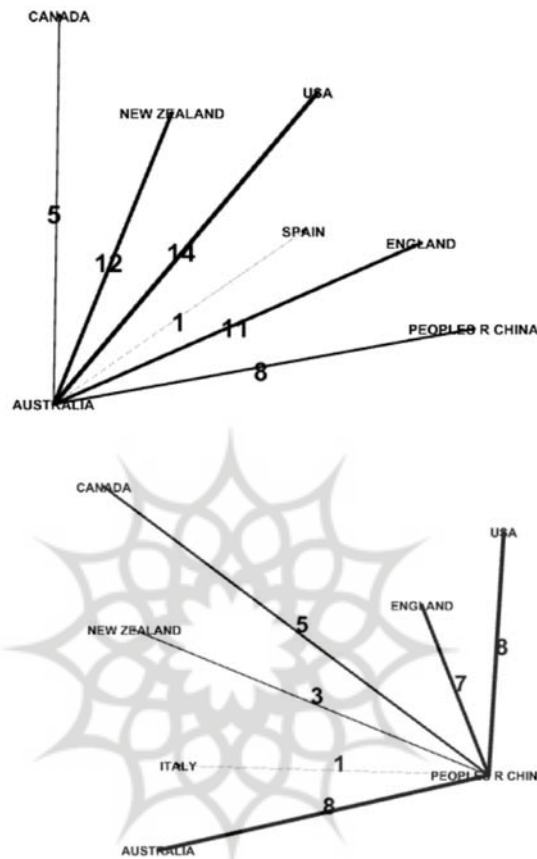
کشورها	تعداد کل مقالات	تعداد همکاری‌ها	نرخ همکاری بین‌المللی
استرالیا	۱۶۹	۵۱	۰/۳
ایالات متحده آمریکا	۱۶۰	۴۰	۰/۲۵
اسپانیا	۱۵۷	۱۸	۰/۱۱
انگلستان	۱۵۴	۴۴	۰/۲۹
چین	۱۰۶	۳۸	۰/۳۶
ایتالیا	۸۷	۱۳	۰/۱۵
کانادا	۷۶	۲۱	۰/۲۸
نیوزلند	۶۳	۲۲	۰/۳۵
رومانی	۶۲	۴	۰/۰۶
ترکیه	۵۳	۵	۰/۰۹

شکل ۲: شبکه تعاملات ده کشور برتر در موضوع گردشگری پایدار

همکاری و بیشترین نرخ همکاری را در بین کشورهای
پرکار برتر در این حوزه تحقیق دارند. خطوط ضخیم‌تر
نشان‌دهنده همکاری قوی‌تر بین کشورها است.

برای ترسیم دقیق‌تر تعاملات از نرم‌افزار گفنی
استفاده شده است. در شکل ۳ شبکه همکاری بین‌المللی
استرالیا و چین آمده است که به ترتیب بیشترین تعداد

شکل ۳: همکاران کشور استرالیا و چین در پژوهش با موضوع گردشگری پایدار و مسئولانه

موضوعات همکاری استرالیا با کشورهای همکارش در جدول ۲ نشان داده شده است.

جدول ۲: موضوعات و دفعات همکاری پژوهشی استرالیا با سایر کشورها

کشور	کشور همکار	عناوین پژوهشی	تعداد همکاری	نسبت همکاری در موضوعی خاص به کل همکاری‌ها
انگلستان		توسعه پایدار گردشگری	۶	۰/۵۵
		درک عمومی از گردشگری پایدار	۲	۰/۱۸
		گردشگری حیات وحش	۱	۰/۰۹
		گردشگری پایدار رویداد	۱	۰/۰۹
		جنبه اجتماعی گردشگری پایدار	۱	۰/۰۹
ایالات متحده آمریکا		توسعه پایدار گردشگری	۳	۰/۲۱
		گردشگری پایدار گشت‌وگذار	۳	۰/۲۱
		اهداف گردشگری پایدار	۳	۰/۲۱
		گردشگری حیات وحش	۲	۰/۱۴
		حاکمیت و گردشگری پایدار	۱	۰/۰۷
		چالش گردشگری پایدار	۱	۰/۰۷
		جنبه اجتماعی گردشگری پایدار	۱	۰/۰۷

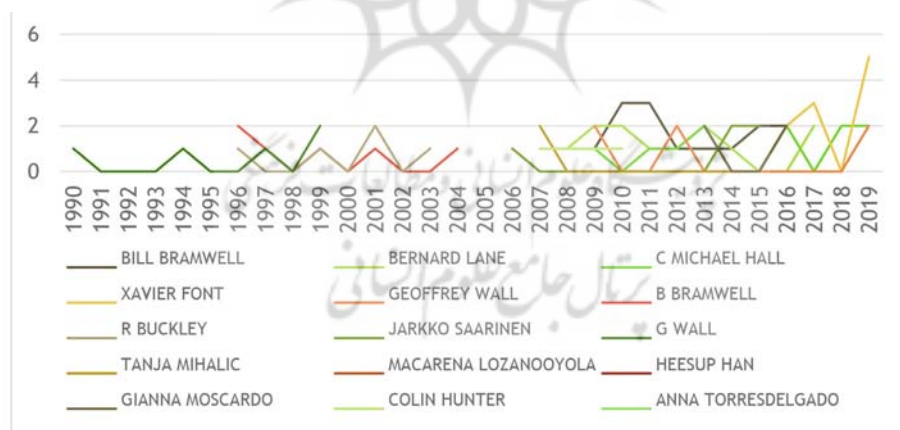
پُرکارِ بیشتری دیده می‌شود. همین‌طور شکل ۴ نشان می‌دهد که پژوهش‌های سه نفر از این پژوهشگران بعد از ۲۰۰۴ متوقف شده است.

جدول ۳: پژوهشگران برتر از نظر تعداد مقالات

کشورها	مؤسسات	انتشارات	پژوهشگران
انگلستان	دانشگاه شفیلد هالام	۲۲	بیل برامول
انگلستان	دانشگاه شفیلد هالام	۱۶	برنارد لین
نیوزلند	دانشگاه کانتربری	۱۲	مایکل هال
اسپانیا	دانشگاه ساری	۱۲	خاویر فونت
کانادا	دانشگاه واترلو	۱۴	جفری وال
استرالیا	دانشگاه گریفیت	۸	باکلی
آفریقای جنوبی	دانشگاه ژوهانسبورگ	۸	جارکو سارین
اسلونی	دانشگاه لیوبلیانا	۵	تانجا میهالیچ
اسپانیا	دانشگاه پابلو دو اولواید	۹	ماکارنا لوزانوویلا
کره جنوبی	دانشگاه سجونگ ۲	۴	هساپ هان ۱

پژوهشگران پرکار برتر و تجزیه و تحلیل همکاری آن‌ها

پژوهشگران هر کشور در پژوهش‌های علمی سهم بزرگی دارند، به نحوی که کمیّت و کیفیت مقالاتی که منتشر می‌کنند سطح پژوهش‌های علمی آن کشور را مشخص می‌کند. بنابراین پرورش پژوهشگران توانمند راهبرد مهمی برای ترویج و توسعه علم و فناوری ملی است که غیرمستقیم و همه‌جانبه توانایی ملی را افزایش می‌دهد. در عین حال بررسی دقیق تأثیر پژوهشگران در فعالیت‌های پژوهشی یک حوزه تحقیق به پژوهشگران دیگر در آن حوزه کمک می‌کند تا از مشارکت و همکاری این پژوهشگران در پژوهش‌های بعدی خود استفاده کنند. در جدول ۳ ده نویسنده پرکار برتر از نظر تعداد مقالات پژوهشی انتشار یافته آورده شده است. ملاحظه می‌شود که در بین آن‌ها چهار نفر از اسپانیا هستند و انگلستان و استرالیا در مرتبه بعدی قرار دارند. از این بین فقط دو کشور جزو کشورهای در حال توسعه‌اند. این موضوع شکاف گسترده پژوهش را در این حوزه تحقیق بین کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته نشان می‌دهد. به نظر دغدغه پایداری هنوز در کشورهای در حال توسعه شکل نگرفته است. همچنین از کشورهایی با تعداد گردشگر و درآمد گردشگری بیشتر پژوهشگران

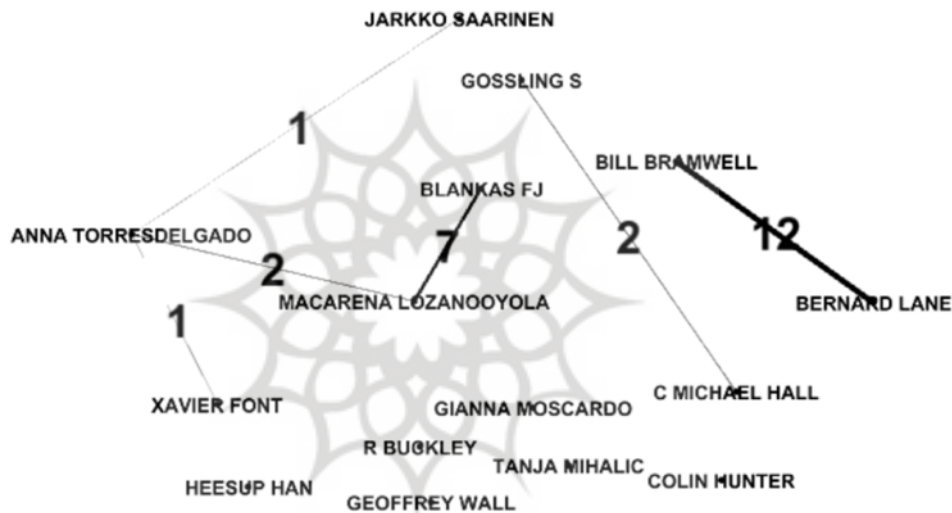
شکل ۴: نویسندگان برتر از نظر تعداد مقالات انتشار یافته در طول زمان

تحقیق ندهایی است که بر گردشگری پایدار داشته‌اند. گروه دونفره گوسلینگ و مایکل هال و گروه پنج‌نفره بلانکاس، لوزانوویلا، تورسدلاندو، سارین و فونت نیز در شکل مشخص است. همچنین می‌توان دید که چند پژوهشگر هیچ‌گونه خط ارتباطی با پژوهشگران پرکار برتر دیگر ندارند.

با تحلیل رابطه همکاری بین پژوهشگران پرکار برتر، مطابق با شکل ۵، اولین نکته‌ای که جلب توجه می‌کند همکاری نه‌چندان زیاد بین این نویسندگان است. بیشترین ارتباط بین برامول و برنارد لین با دوازده همکاری است. در جدول ۴ موضوعات همکاری آن‌ها مشاهده می‌شود. در این همکاری بیشترین موضوعات

جدول ۴: همکاری دو پژوهشگر برتر در موضوع گردشگری پایدار

میزان همکاری	تعداد همکاری در موضوع تحقیق	موضوع تحقیق	تعداد کل همکاری	همکار	پژوهشگر
۰/۳۳	۴	بحران‌های گردشگری پایدار و نقدهای وارد بر آن	۱۲	لین	برامول
۰/۲۵	۳	اندازه‌گیری پایداری گردشگری			
۰/۲۵	۳	حاکمیت گردشگری و پایداری			
۰/۱۷	۲	تغییر و گردشگری پایدار			

شکل ۵: شبکه همکاری بین پژوهشگران برتر

۵ کشور برتر از نظر تعداد استنادها و

تحلیل مقایسه‌ای آن‌ها

تعداد استنادها مشخص می‌کند که کشورهای این دو فهرست یکسان هستند. موضوع دیگری که جلب توجه می‌کند تعداد مقالات و استنادها برای کشور تایوان است. این کشور با تولید ۳۳ مقاله و داشتن ۳۴۳ استناد متوسط ۱۰/۴ استناد به‌ازای هر مقاله را دارد که بعد از چین رتبه دوم است. از جنبه دیگر ملاحظه می‌شود که در بین ۱۲ کشور برتر از نظر تعداد استنادها فقط ۳ کشور در حال توسعه وجود دارد. این نشان می‌دهد که بین کشورهای در حال توسعه و کشورهای توسعه یافته از جنبه اثرگذاری ملیت‌ها بر توسعه این حوزه علم شکاف وجود دارد. نکته دیگر که می‌توان در این فهرست دید این است که کشورهایی که از نظر تعداد ورودی گردشگر و درآمد گردشگری در رده بالاتری هستند در فهرست کشورهای پرکار و پر استناد قرار دارند.

فراوانی استناد به مقالات یک کشور معمولاً نشان‌دهنده تأثیر دانشگاهی آن کشور در سطح بین‌المللی است. در جدول ۵ می‌توان دید که استرالیا بیشترین تعداد مقالات منتشر شده را دارد، ولی ایالات متحده آمریکا از نظر استناد به مقالات برترین کشور است. متوسط تعداد استنادها به یک مقاله برای ایالات متحده آمریکا از سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۹ برابر ۹/۷ است و کل تعداد استنادها به مقالات این کشور با انتشار ۱۶۰ مقاله برابر با ۱۵۴۸ است. چین، استرالیا و اسپانیا در رتبه‌های بعدی قرار دارند. این بدان معنی است که آن‌ها در حوزه گردشگری پایدار تأثیرگذاری زیادی دارند. مقایسه ۱۰ کشور پرکار برتر با ۱۰ کشور برتر از نظر

جدول ۵: کشورهای برتر از نظر تعداد مقالات و تعداد استنادها در موضوع گردشگری پایدار

کشورهای با استناد زیاد				کشورهای پرکار			
میانگین استناد	تعداد انتشار	تعداد استناد	کشور	میانگین استناد	تعداد استناد	تعداد انتشار	کشور
۹/۷	۱۶۰	۱۵۴۸	ایالات متحده آمریکا	۷/۶	۱۲۹۰	۱۶۹	استرالیا
۱۲/۷	۱۰۶	۱۳۵۰	چین	۹/۷	۱۵۴۸	۱۶۰	ایالات متحده آمریکا
۷/۶	۱۶۹	۱۲۹۰	استرالیا	۶/۹	۱۰۹۰	۱۵۷	اسپانیا
۶/۹	۱۵۷	۱۰۹۰	اسپانیا	۷/۰	۱۰۷۶	۱۵۴	انگلستان
۷/۰	۱۵۴	۱۰۷۶	انگلستان	۱۲/۷	۱۳۵۰	۱۰۶	چین
۶/۶	۸۷	۵۷۵	ایتالیا	۶/۶	۵۷۵	۸۷	ایتالیا
۷/۳	۷۶	۵۵۷	کانادا	۷/۳	۵۵۷	۷۶	کانادا
۶/۷	۶۳	۴۲۴	نیوزلند	۶/۷	۴۲۴	۶۳	نیوزلند
۱۰/۴	۳۳	۳۴۳	تایوان	۳/۸	۲۳۳	۶۲	رومانی
۷/۷	۴۳	۳۳۳	آفریقای جنوبی	۵/۷	۳۰۰	۵۳	ترکیه
۵/۷	۵۳	۳۰۰	ترکیه	۷/۷	۳۳۳	۴۳	آفریقای جنوبی
۳/۸	۶۲	۲۳۳	رومانی	۱۰/۴	۳۴۳	۳۳	تایوان

است. بیل برامول هم از پژوهشگران مهم در فهرست نویسندگان برتر دارای فراوانی استناد است که به مقالاتش ۲۹۶ بار استناد شده است. باکلی، همکار اصلی بیل برامول، نیز از پژوهشگران تأثیرگذار است. البته پدیده پژوهشگران باتر است که فقط با ۲ مقاله و ۳۵۱ بار استناد (متوسط ۱۷۵/۵ استناد برای هر مقاله) در حوزه گردشگری پایدار تأثیر زیادی گذاشته است. در جدول ۶ ملاحظه می‌شود که فقط یک پژوهشگر از پانزده پژوهشگر از کشورهای در حال توسعه است. این موضوع پیام معنی‌داری دارد: تعداد پژوهشگران مؤثر در کشورهای در حال توسعه ناکافی است و به همین سبب شکاف بزرگی در سطح پژوهشگران در کشورهای توسعه‌یافته و کشورهای در حال توسعه وجود دارد.

نویسندگان برتر از نظر میزان استناد و تحلیل مقایسه‌ای آن‌ها

فراوانی استناد به یک مقاله معمولاً راهبردی مؤثر برای سنجش تأثیرگذاری آن مقاله در نظر گرفته می‌شود. به‌طور کلی اگر به مقاله‌ای در مقالات دیگر زیاد استناد شود، این مقاله تأثیر بیشتری در این حوزه تحقیق دارد. از جدول ۶ مشخص می‌شود که مایکل هال نه تنها سومین نفر از فهرست ده نویسنده پرکار برتر است، بلکه از پژوهشگرانی است که بیشترین فراوانی استناد را دارد، از این‌رو این پژوهشگر تأثیر مهمی در حوزه گردشگری پایدار دارد. گفتنی است این پژوهشگر مطالعات مروری متعددی نیز در این زمینه انجام داده است. همچنین ایشان دانشگاه کاتبری را در کشور نیوزلند به یکی از مؤثرترین مؤسسات در این موضوع تحقیق تبدیل کرده

جدول ۶: پژوهشگران برتر از نظر تعداد استناد به مقالات

پژوهشگر	تعداد استناد	تعداد انتشارات	میانگین استناد	دانشگاه یا مؤسسه	کشورها
مایکل هال	۳۸۹	۱۲	۳۲/۴	دانشگاه کانتربری	نیوزلند
باتلر	۳۵۱	۲	۱۷۵/۵	یونیورسیتی متدیست جنوبی	ایالات متحده آمریکا
بیل برامول	۲۹۶	۲۲	۱۳/۵	دانشگاه شفیلد هالام	انگلستان
گوسلینگ	۲۳۴	۱۱	۲۱/۳	دانشگاه لوند	سوئد
شارپلی	۲۰۷	۲	۱۰۳/۵	دانشگاه لنکاوی	انگلستان
باکلی	۱۹۲	۸	۲۴/۰	دانشگاه گریفیت	استرالیا
کولین هانتر	۱۵۲	۶	۲۵/۳	دانشگاه مارشال	ایالات متحده آمریکا
میلر	۱۴۹	۹	۱۶/۶	دانشگاه ساری	انگلستان
چویی	۱۲۹	۲	۶۴/۵	دانشگاه گلف	کانادا
جارکو سارینن ^۱	۱۲۸	۸	۱۶/۰	دانشگاه ژوهانسبورگ ^۲	آفریقای جنوبی

موضوعات داغ

است که از طریق به تصویرکشیدن الگوهای همبستگی میان زوج واژگان کلیدی، که نشان از موضوعات مختلف در یک رشته دارند، انجام می‌شود (Cheng et al., 2014). در ادامه اطلاعات شبکه هم‌رخدادی با استفاده از نرم‌افزار ویواس و یور پردازش شده و ارتباطات واژگان و نیز خوشه‌بندی‌های مربوط به آن‌ها به صورت نمودارهای نقشه هم‌رخدادی و نقشه چگالی ترسیم شده است. براین اساس واژگان کلیدی برتری که بیشترین فراوانی را دارند در سه بازه زمانی در جدول ۷ آمده است.

موضوعات داغ فرصت‌های پژوهشی موجود و روند تحول حوزه تحقیق در آینده را نشان می‌دهند. این کار می‌تواند از طریق بررسی فراوانی واژگان کلیدی و تحلیل هم‌رخدادی (هم‌واژگانی) انجام شود. این روش شامل تحلیل هم‌رخدادی واژگان کلیدی یا اصطلاحات معنی‌داری است که از متون انتخاب شده از ادبیات موضوع استخراج شده‌اند (Cheng et al., 2014; Lee & Jeong, 2008). هدف از این تحلیل درک پویایی علم

جدول ۷: واژگان پرتکرار در سه بازه زمانی

۲۰۱۹-۲۰۱۱		۲۰۱۰-۲۰۰۱		۲۰۰۰-۱۹۹۰	
تعداد	واژه کلیدی	تعداد	واژه کلیدی	تعداد	واژه کلیدی
۳۳۸	گردشگری پایدار	۳۲	گردشگری پایدار	۹	گردشگری
۲۳۴	پایداری	۲۷	توسعه پایدار	۹	گردشگری پایدار
۲۲۱	مدیریت	۲۲	گردشگری	۵	توسعه پایدار
۱۵۹	توسعه پایدار	۱۷	مدیریت	۳	اکوتوریسم
۱۵۱	تأثیرات	۱۵	پایداری	۳	بازاریابی
۹۲	اکوتوریسم	۱۴	اکوتوریسم	۲	محیط

۲۰۱۹-۲۰۱۱		۲۰۱۰-۲۰۰۱		۲۰۰۰-۱۹۹۰	
تعداد	واژه کلیدی	تعداد	واژه کلیدی	تعداد	واژه کلیدی
۸۳	نگرش‌ها	۱۴	شاخص‌ها	۲	آشنایی انسان
۷۹	حکمرانی	۹	تأثیرات	۲	موفقیت تحریرآمیز
۷۸	گردشگری روستایی	۸	مناطق حفاظت شده	۲	پایداری
۷۵	مسئولیت اجتماعی شرکت	۷	خط مشی	۲	تنوع

1 . C MICHAEL HALL, BUTLER R W, BILL BRAMWELL, GOSSLING S, SHARPLEY R, R BUCKLEY, COLIN HUNTER, MILLER G, CHOI HC, JARKKO SAARINEN

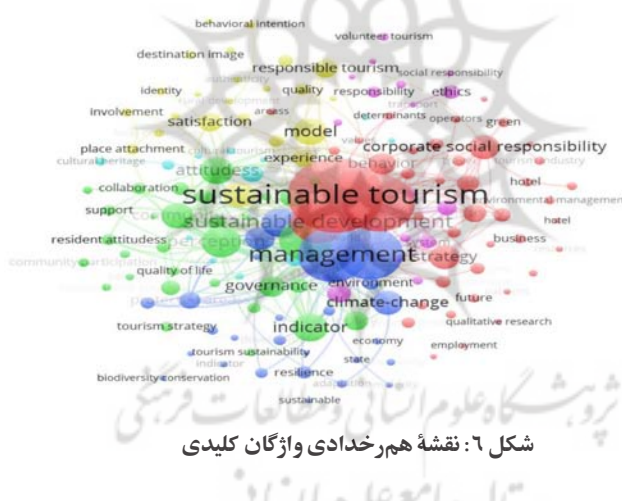
2 . University of Canterbury, Southern Methodist Univ Dallas, Sheffield Hallam University, Lund University, University of Lancashire , Griffith University, Marshall University, University of Surrey, University of Guelph, University of Johannesburg

همان‌گونه که در جدول ۷ مشخص است، در بازه زمانی ۱۹۹۰-۲۰۰۰ هنوز پژوهش‌ها به‌طور جدی شکل نگرفته‌اند و عمده پژوهش‌ها درباره گردشگری پایدار و توسعه پایدار است. در بازه ۲۰۰۱-۲۰۱۰ موضوعی که جلب توجه می‌کند توجه به شاخص‌ها، تأثیرات و سیاست‌گذاری است. این موضوع ممکن است این پیام را داشته باشد که در این بازه زمانی دغدغه اصلی طراحی شاخص‌های گردشگری پایدار بوده است و هم‌زمان درباره تأثیرات گردشگری بر جوامع بحث می‌شده است و راه‌حل را در تدوین سیاست می‌دیده‌اند. مهم‌ترین واژگان کلیدی که در بازه ۲۰۱۱-۲۰۱۹ جلب توجه می‌کند حکمرانی و نگرش‌ها و مهم‌تر از آن‌ها مسئولیت اجتماعی شرکتی است. در این بازه است که موضوع مسئولیت‌پذیری در کنار موضوع پایداری مطرح می‌شود. واژگان مهم دیگری که در این بازه بسیار تکرار شده‌اند، ولی جزو واژگان دهم تا بیستم بودند، عبارت‌اند از رفتار با ۶۲ بار

تکرار، ذی‌نفعان با ۵۲ بار تکرار و رضایت و گردشگری مسئولانه هرکدام با ۵۱ بار تکرار. این موضوع نشان می‌دهد که در سایه گردشگری پایدار مفهوم جدیدتری درباره مسئولیت‌پذیری در حوزه گردشگری در حال شکل‌گیری است.

برای تحلیل دقیق‌تر می‌توان به نقشه‌های هم‌رخدادی و چگالی توجه کرد. در شکل ۶ و ۷ نقشه ۶ نقشه هم‌رخدادی واژگان کلیدی و زمینه‌های پژوهشی فعال و در شکل ۷ نقشه چگالی واژگان کلیدی آورده شده است. رنگ‌های مختلف در نقشه هم‌رخدادی (شکل ۶) به معنی خوشه‌های مختلف است. رنگ‌های مختلف در نقشه چگالی نشان‌دهنده میزان تکرار و عمق تأثیرگذاری است. هرچه از رنگ قرمز به سمت رنگ‌های زرد و سبز و آبی پیش می‌رویم تأثیرگذاری در خوشه کمتر می‌شود.

حال پیشرفت و تکامل‌اند.

مطالعات مروری گذشته یا بر گردشگری پایدار (Buckley, 2012; Hashemkhani Zolfani et al., 2015; Maftuhah & Wirjodirdjo, 2018; Pan et al., 2018) متمرکز بوده‌اند یا بر گردشگری مسئولانه (Kallio, 2018; Zanfardini et al., 2016). همچنین تعداد اندکی از آن‌ها با رویکرد علم‌سنجی صورت گرفته‌اند. مهم‌ترین پژوهشی که از این رویکرد بهره برده است مطالعه نینیرولا و همکاران (2019) است که برخلاف این پژوهش فقط بر گردشگری پایدار متمرکز بوده است. این پژوهش نخستین پژوهشی است که در آن ترکیب گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه برای یافتن نشانه‌هایی از ارتباط آن‌ها به کار رفته است.

نتایج تحلیل‌های انجام‌گرفته در این پژوهش به شرح زیر است:

از کل مقالات حوزه پژوهش که در ده کشور پراکار برتر در بازه ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۹ منتشر شده است، بیشتر مقالات در استرالیا و آمریکا منتشر شده‌اند. در پژوهش نینیرولا و همکاران (۲۰۱۹) آمریکا و انگلستان کشورهای پراکار در حوزه گردشگری پایدار معرفی شده‌اند و استرالیا در رتبه سوم قرار دارد. در پژوهش روحین و همکاران (2012) نیز انگلستان، آمریکا و استرالیا رتبه‌های اول تا سوم هستند.

همچنین با توجه روند انتشار مقالات پیش‌بینی می‌شود در آینده پژوهشگران بیشتری از کشورهای استرالیا و آمریکا به این موضوع گرایش پیدا کنند. همین‌طور پیش‌بینی می‌شود در چند سال آینده اسپانیا به برترین کشور تولیدکننده مقالات در این حوزه تحقیق تبدیل شود. علت این امر شاید پیشرفت اسپانیا در توسعه گردشگری و مواجه‌شدن این کشور با پدیده گردشگری انبوه باشد که توجه پژوهشگران را به موضوع گردشگری پایدار جلب کرده است. البته در پژوهش نینیرولا و همکاران (2019) اسپانیا در رتبه ششم قرار دارد و رشد آن پیش‌بینی نشده است، ولی در پژوهش گریگوس - سیمون و همکاران (2018) اسپانیا در رتبه سوم قرار دارد و پژوهشگران تأکید زیادی بر رشد این کشور در آینده دارند.

با تحلیل شبکه همکاری ده کشور پراکار برتر مشخص شد که استرالیا و انگلستان بیشترین تعداد همکاری و نیوزلند و چین بیشترین میزان همکاری بین‌المللی را در بین ده کشور پراکار حوزه گردشگری پایدار دارند. این موضوع نشان می‌دهد که این چهار کشور دارای گستره وسیعی از همکاری‌های بین‌المللی

نتایج نشان می‌دهد که تجمع خوشه‌ها حول محور گردشگری پایدار عمیق‌تر شده است. آنچه از این نقشه‌ها نیز مشخص است، شروع شکل‌گیری مفاهیم مرتبط با گردشگری مسئولانه است. سه خوشه با محوریت موضوعات مرتبط با گردشگری مسئولانه شکل گرفته است. در یک خوشه (خوشه رنگ قرمز) مسئولیت اجتماعی شرکتی مرکز توجه است و با واژگانی مانند «سبز» و «رفتار» در یک خوشه است. البته در این خوشه واژگان قدرتمندی مانند «گردشگری پایدار» و «توسعه پایدار» نیز وجود دارند. در خوشه کناری (خوشه رنگ بنفش) موضوعات حول محور مسئولیت‌پذیری است. در این خوشه واژگانی مانند «اخلاق»، «ارزش» و «مسئولیت اجتماعی» قرار دارند. در خوشه سوم (خوشه رنگ سبز کم‌رنگ) گردشگری مسئولانه، و واژگانی مانند «رضایت»، «تمایلات رفتاری» و «مشارکت» محور اساسی است. مهم‌ترین نکته‌ای که می‌توان دریافت این است که گردشگری مسئولانه مرتبط با رفتار گردشگران است، در آن به موضوعات اخلاقی در گردشگری اهمیت داده می‌شود، مشارکت ذی‌نفعان مهم است و نیز در آن به دنبال رضایت گردشگران و جامعه محلی هستند. از طرف دیگر می‌توان این‌گونه برداشت کرد که در کنار گردشگری پایدار برای رفع انتقاداتی که به آن‌ها وارد است موضوعات مشابه و مرتبط با مسئولیت‌پذیری مستقلاً مطرح شده است. یعنی سه موضوع مسئولیت‌پذیری، گردشگری مسئولانه و مسئولیت اجتماعی شرکتی در سه جهت مختلف شکل گرفته‌اند. این موضوع از این جهت اهمیت دارد که برخی معتقدند گردشگری مسئولانه در ادامه موضوع مسئولیت اجتماعی شرکتی در حوزه گردشگری شکل گرفته است. همان‌گونه که ملاحظه شد، گردشگری مسئولانه در سایه گردشگری پایدار در حال شکل‌گیری است.

بحث و جمع‌بندی

هدف از نگارش این مقاله مرور نظام‌مند مسائل مرتبط با حوزه گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه بوده است. برای این منظور، پژوهش‌های پیشین این حوزه با شیوه علم‌سنجی بررسی شده‌اند. در همین چارچوب و به منظور شناسایی حوزه تحقیق و موضوعات داغ پژوهشی و نیز تبیین روند پژوهش‌های آینده تحلیل شبکه همکاری، تحلیل محتوای اشتراکی، تحلیل هم‌رخدادی (هم‌واژگانی) و تحلیل مرکزیت انجام شده است. با تعمق در سیر تحول مسائل این حوزه تحقیق می‌توان به این جمع‌بندی رسید که مسائل همچنان در

هستند. مطابق این مطالعه، برای انتخاب همکاران پژوهشی، کشورهای توسعه‌یافته همکاران بهتری محسوب می‌شوند، زیرا تجربیات بیشتری دارند و در مدیریت گردشگری، گردشگری پایدار و گردشگری مسئولانه از فناوری‌های پیشرفته برخوردارند.

در حوزه گردشگری مسئولانه، دو کشور پرکارتر انگلستان و امریکا هستند. نکته جالب توجه درباره کشور چین است که با وجود اینکه از سال ۲۰۱۳ به این حوزه روی آورده، در همین چند سال به یکی از کشورهای برتر تبدیل شده است. با تحلیل روابط همکاری می‌توان دریافت که در بین ده کشور پرکار این حوزه انگلستان و ایالات متحده امریکا بیشترین تعداد همکاری را دارند و استرالیا بیشترین میزان همکاری بین‌المللی را دارد. مقایسه ده کشور برتر در حوزه گردشگری مسئولانه با ده کشور برتر در حوزه گردشگری پایدار نشان می‌دهد که نه کشور در هر دو حوزه مشترک‌اند.

تحلیل‌ها نشان می‌دهد که بین پژوهشگران حوزه گردشگری مسئولانه و پژوهشگران حوزه گردشگری پایدار اشتراک چندانی نمی‌توان یافت. فقط دو پژوهشگر در هر دو زمینه فعالیت می‌کنند (فونت و میهالیچ). نیاز است پژوهشگران برای بررسی امکان ترکیب گردشگری پایدار و مسئولانه در هر دو زمینه متخصص باشند. شاید علت کم‌بودن موضوعات ترکیبی همین باشد. البته میهالیچ (۲۰۱۶) در یک پژوهش ارزشمند به موضوع ترکیبی گردشگری پایدار - مسئولانه توجه کرده است که جزو مقالات پُراستناد هم هست.

از جنبه دیگر ملاحظه می‌شود کشورهای درحال توسعه در حوزه گردشگری مسئولانه در مقایسه با گردشگری پایدار سهم بزرگ‌تری دارند. در واقع هنگامی که گردشگری بین‌المللی به قلب جوامع درحال توسعه راه یافت، گردشگری مسئولانه به‌مثابه واکنشی به اقدامات مخرب و استعمارگرانه در این کشورها مطرح شد (Caruana et al., 2014; Goodwin & Francis, 2003; Stanford, 2008).

با توجه به تحلیل‌ها می‌توان دریافت در پژوهش‌هایی که در سه بازه زمانی (از ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۹) صورت گرفته‌اند، به موضوعات متفاوتی توجه شده است. این یافته متفاوت است با نتیجه‌ای که روحین و همکاران (۲۰۱۵) گرفته بودند. آن‌ها مدعی بودند موضوعات و مضامین در تحقیقات گردشگری پایدار ثابت مانده است. در بازه ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۰، پژوهشگران

عمدتاً روی خود مفهوم گردشگری پایدار متمرکز بودند، درحالی‌که در بازه ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۰ تمرکز پژوهش‌ها بر تدوین شاخص‌ها، بررسی تأثیرات و تدوین سیاست‌های گردشگری پایدار بود، و در ده سال اخیر تمرکز بر موضوعات حکمرانی و مسئولیت اجتماعی در حوزه گردشگری پایدار بوده است. باین حال، از مقایسه فراوانی واژگان کلیدی در این سه بازه زمانی نیز می‌توان دریافت که پژوهشگران این حوزه هنوز به مسائلی مانند اکوتوریسم توجه می‌کنند. جهت‌گیری مطالعات این حوزه پژوهش در طول این سه بازه زمانی به تدریج از بررسی صرف مسائل محیطی به بررسی تأثیرات آن در حوزه‌های اجتماعی تغییر یافته است. در پژوهش نینیرولا و همکاران (۲۰۱۹) نیز اکوتوریسم بیشترین تکرار را داشت، ولی در چهل کلیدواژه اول اثری از حکمرانی و مسئولیت اجتماعی دیده نمی‌شد. هم‌نشینی گردشگری مسئولانه با واژگانی مانند رفتار، اجتماع، ذی‌نفعان و رضایت بیانگر این است که این موضوعات درهم تنیده‌اند. گردشگری مسئولانه چیزی نیست جز رفتار مسئولانه گردشگران و جامعه محلی و همه ذی‌نفعان برای فراهم کردن فضایی که هم موجب رضایت گردشگران و هم موجب رضایت جامعه محلی بشود. گودوین (۲۰۱۱) به‌وضوح گردشگری مسئولانه را به اقدام در جهت هرچه پایدارتر کردن گردشگری مرتبط می‌سازد. درک وی از مفهوم مسئولیت سه جنبه را متصور می‌شود: پاسخ‌گویی، ظرفیت اقدام و ظرفیت واکنش. در جنبه سوم است (توانایی واکنش) که مستقیماً رفتار گردشگری بررسی می‌شود و ورود به یک گفت‌وگو، ایجاد راهکارها و اقدام در جهت پایدارتر ساختن گردشگری مطرح می‌شود. این نگاه مبتنی بر رفتار را لزل (۲۰۱۲) هم پشتیبانی می‌کند. تصور چتیارامب و کوکرانیکال (۲۰۱۲) از گردشگری مسئولانه نیز رفتارمحور است. آن‌ها بیان می‌کنند که مفهوم گردشگری مسئولانه با اقدامات پایداری که مفهومی ملموس‌تر است ارتباط دارد. کاروانا و همکاران (۲۰۱۴) معتقدند تحقیقاتی که تاکنون برای درک گردشگری مسئولانه انجام شده است رویکرد بالاب‌پایین داشته و باعث شده است صدای گردشگر به حاشیه برود. آن‌ها تأثیر گردشگر را در کسب تجربه گردشگری مسئولانه مهم می‌دانند و نشان می‌دهند همکاری گردشگران در این نوع از گردشگری وابسته است به میزان آگاهی‌شان از اهداف این نوع از گردشگری و اینکه چه اندازه مشارکت خود را هویتی فرهنگی بدانند. لئو و همکاران (۲۰۱۹) نیز به بررسی

- Buckley, R. (2012). Sustainable tourism: Research and reality. *Annals of Tourism Research*, 39(2), 528-546. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2012.02.003>.
- Caruana, R., Glozer, S., Crane, A., & McCabe, S. (2014). Tourists' accounts of responsible tourism. *Annals of Tourism Research*, 46, 115-129. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.03.006>.
- Cheng, B., Wang, M., Mørch, A. I., Chen, N. S., & Spector, J. M. (2014). Research on e-learning in the workplace 2000-2012: A bibliometric analysis of the literature. *Educational research review*, 11, 56-72. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2014.01.001>.
- Chettiparamb, A., & Kokkranikal, J. (2012). Responsible tourism and sustainability: The case of Kumarakom in Kerala, India. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 4(3), 302-326. <https://doi.org/10.1080/19407963.2012.711088>.
- Coles, T., Fenclova, E., & Dinan, C. (2013). Tourism and corporate social responsibility: A critical review and research agenda. *Tourism Management Perspectives*, 6, 122-141.
- Font, X. (2002). Critical review of certification and accreditation in sustainable tourism governance. *Leeds Metropolitan University*, UK.
- François-Lecompte, A., & Prim-Allaz, I. (2019). Les Français et le tourisme durable: Étude des représentations. *Décisions marketing*, (64), 47.
- Gao, J., Huang, Z., & Zhang, C. (2017). Tourists' perceptions of responsibility: An application of norm-activation theory. *Journal of Sustainable Tourism*, 25(2), 276-291. <https://doi.org/10.1080/09669582.2016.1202954>.
- Garrigos-Simon, F. J., Narangajavana-Kaosiri, Y., & Lengua-Lengua, I. (2018). Tourism and sustainability: A bibliometric and visualization analysis. *Sustainability*, 10(6), 1976. <https://doi.org/10.3390/su10061976>.

تأثیرگذاری رضایت ذی‌نفعان بر رفتارهای مسئولانه محیطی پرداخته‌اند.

شکل‌گیری سه موضوع مسئولیت‌پذیری، گردشگری مسئولانه و مسئولیت اجتماعی شرکتی در سه خوشه متفاوت در گردشگری تأییدکننده این فرضیه است که گردشگری مسئولانه مستقل از مسئولیت اجتماعی شرکتی در حوزه گردشگری شکل گرفته است. گرچه شواهدی وجود دارد که در آن منشأ مفهوم گردشگری مسئولانه الگوهای مسئولیت اجتماعی شرکتی در اقدامات گردشگری معرفی شده است، قطعاً می‌توان گفت مفهوم گردشگری مسئولانه به‌طور مجزا تکامل یافته است (Mihalic, 2016). این مفهوم به شکل‌های گوناگون در گردشگری از اوایل دهه ۱۹۸۰ مطرح شده است و با بسیاری از مطالعات مربوط به مشکلات محیطی در گردشگری ارتباط دارد (Chettiparamb & Kokkranikal, 2012; Goodwin, 2011; Leslie, 2012).

برخلاف گردشگری پایدار، پژوهش در حوزه گردشگری مسئولانه اندک است (Mihalic, 2016). این حوزه جدید محسوب می‌شود و برای مفهوم‌سازی نیازمند تحقیقات بیشتری در حوزه نظری است. مطالعه ارتباط گردشگری مسئولانه و گردشگری پایدار و طراحی الگویی که با آن بتوان از مزایای هر کدام بهره‌برد نیز می‌تواند موضوع تحقیق جالبی برای علاقه‌مندان باشد. تلاش‌های می‌هالیچ (2016) در این زمینه قابل تقدیر است، ولی این حوزه بسیار جای توسعه دارد.

محدودیت اصلی این پژوهش این است که فقط از داده‌های وب‌آوساینس استفاده شده است. می‌توان همین پژوهش را در پایگاه داده اسکوپوس نیز انجام داد. همچنین می‌توان بازه طولانی‌تری را برای استخراج مقالات انتخاب کرد؛ با این هدف که درک بهتری از تحول ادبیات گردشگری مسئولانه و پایدار حاصل شود.

منابع

- Abdulhayoglu, M. A., & Thijs, B. (2018). Use of locality sensitive hashing (LSH) algorithm to match Web of Science and Scopus. *Scientometrics*, 116(2), 1229-1245. <https://doi.org/10.1007/s11192-017-2569-6>.
- Amelash, A. G., & Kumar, S. (2019). Assessing progress of tourism sustainability: Developing and validating sustainability indicators. *Tourism Management*, 71, 67-83. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2019.02.007>.

- Higgins-Desbiolles, F. (2010). The elusiveness of sustainability in tourism: The culture-ideology of consumerism and its implications. *Tourism and Hospitality Research*, 10(2), 116-129. <https://doi.org/10.1057/thr.2009.31>.
- Hu, Z., Tian, W., Xu, S., Zhang, C., & Wang, X. (2018). Four pitfalls in normalizing citation indicators: An investigation of ESI's selection of highly cited papers. *Journal of Informetrics*, 12(4), 1133-1145. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2018.09.006>.
- Inskeep, E. (1991). *Tourism Planning: An Integrated and Sustainable Development Approach*. Edward Inskeep. Van Nostrand Reinhold, 115 Fifth Avenue, New York, NY 10003. 1991. 508p. *Journal of Travel Research*, 31, 70 - 71.
- Kallio, E.-M. (2018). *Responsibility for sustainability within tourism- an emerging discourse* (Master's thesis). Retrieved from <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-353160>.
- Kušcer, K., & Mihalic, T. (2019). Residents' attitudes towards overtourism from the perspective of tourism impacts and cooperation—The case of Ljubljana. *Sustainability*, 11(6), 1823. <https://doi.org/10.3390/su11061823>.
- Landrø, M. (2021). Why is it safe-enough? Decision-making in avalanche terrain.
- Lee, B., & Jeong, Y. I. (2008). Mapping Korea's national R&D domain of robot technology by using the co-word analysis. *Scientometrics*, 77(1), 3-19.
- Lee, H. Y., Bonn, M. A., Reid, E. L., & Kim, W. G. (2017). Differences in tourist ethical judgment and responsible tourism intention: An ethical scenario approach. *Tourism Management*, 60(C), 298-307. <https://doi.org/10.3390/su11061823>.
- Gimpiculi, E., & Dolnicar, S. (2014). The attitude-behaviour gap in sustainable tourism. *Annals of tourism research*, 48, 76-95.
- Goodwin, H. (2011). *Taking responsibility for tourism*. Woodeaton: Goodfellow Publishers Limited.
- Goodwin, H., & Francis, J. (2003). Ethical and responsible tourism: Consumer trends in the UK. *Journal of Vacation Marketing*, 9(3), 271-284. <https://doi.org/10.1177/135676670300900306>.
- Graymore, M.L., Sipe, N.G., & Rickson, R.E. (2010). Sustaining human carrying capacity: a tool for regional sustainability assessment. *Ecological economics*, 69(3), 459-468.
- Hanafiah, M. H., Azman, I., Jamaluddin, M. R., & Aminuddin, N. (2016). Responsible tourism practices and quality of life: Perspective of Langkawi Island communities. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 222, 406-413. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.05.194>.
- Hang le, A., & Hessie, C. S. (2016). Sustainable tourism, progress, challenges and opportunities: an introduction. *Journal of Cleaner Production*, 111, 285-294.
- Harzing, A. W., & Alakangas, S. (2016). Google Scholar, Scopus and the Web of Science: A longitudinal and cross-disciplinary comparison. *Scientometrics*, 106(2), 787-804. <https://doi.org/10.1007/s11192-015-1798-9>.
- Hashemkhani Zolfani, S., Sedaghat, M., Maknoon, R., & Zavadskas, E. K. (2015). Sustainable tourism: A comprehensive literature review on frameworks and applications. *Economic Research- Ekonomika Istraživanja*, 28(1), 1-30. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2014.995895>.

- Moreno-Mendoza, H., Santana-Talavera, A., & J León, C. (2019). Stakeholders of cultural heritage as responsible institutional tourism product management agents. *Sustainability*, 11(19), 5192. <https://doi.org/10.3390/su11195192>.
- Ng, S. I., Chia, K. W., Ho, J. A., & Ramachandran, S. (2017). Seeking tourism sustainability-A case study of Tioman Island, Malaysia. *Tourism Management*, 58, 101-107.
- Niñerola, A., Sánchez-Rebull, M. V., & Hernández-Lara, A. B. (2019). Tourism research on sustainability: A bibliometric analysis. *Sustainability*, 11(5), 1377. <https://doi.org/10.3390/su11051377>.
- Pan, S. Y., Gao, M., Kim, H., Shah, K. J., Pei, S. L., & Chiang, P. C. (2018). Advances and challenges in sustainable tourism toward a green economy. *Science of the Total Environment*, 635, 452-469. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.04.134>.
- Pan, S. Y., Gao, M., Kim, H., Shah, K. J., Pei, S. L., & Chiang, P. C. (2018). Advances and challenges in sustainable tourism toward a green economy. *Science of the Total Environment*, 635, 452-469.
- Ritchie, J. B., & Crouch, G. I. (2003). The competitive destination: A sustainable tourism perspective. Cabi.
- Ruhanen, L., Weiler, B., Moyle, B. D., & McLennan, C. L. J. (2015). Trends and patterns in sustainable tourism research: A 25-year bibliometric analysis. *Journal of Sustainable Tourism*, 23(4), 517-535. <https://doi.org/10.1080/09669582.2014.978790>.
- Stanford, D. (2008). 'Exceptional visitors': Dimensions of tourist responsibility in the context of New Zealand. *Journal of Sustainable Tourism*, 16(3), 258-275.
- Leslie, D. (2012). Introduction. In: Leslie, D. (Ed.) Responsible Tourism. Concepts, *Theory and Practice*. CABI, Wallington. 1-16. <https://doi.org/10.1079/9781845939878.0000>.
- Liu, J., Wu, J., & Che, T. (2019). Understanding perceived environment quality in affecting tourists' environmentally responsible behaviours: A broken windows theory perspective. *Tourism Management Perspectives*, 31, 236-244. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2019.05.007>.
- Liu, W. (2020). Accuracy of funding information in Scopus: A comparative case study. *Scientometrics*, 124(1), 803-811. <https://doi.org/10.1007/s11192-020-03458-w>.
- López-Sánchez, Y., & Pulido-Fernández, J. I. (2016). In search of the pro-sustainable tourist: A segmentation based on the tourist "sustainable intelligence". *Tourism Management Perspectives*, 17, 59-71.
- Maftuhah, D. I., & Wirjodirdjo, B. (2018). Model for developing five key pillars of sustainable tourism: A literature review. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 1977, No. 1, p. 040009). AIP Publishing LLC. <https://doi.org/10.1063/1.5042979>.
- Malic, O., & Bahat, N. Ç. (2015). An evaluation on sustainable tourism demand: The case of Mucla, Turkey. *Journal of Tourism Theory and Research*, 5(3), 370-379.
- Mathew, P. V., & Sreejesh, S. (2017). Impact of responsible tourism on destination sustainability and quality of life of community in tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 31, 83-89. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2016.10.001>.
- Mihalic, T. (2016). Sustainable-responsible tourism discourse -Towards 'responsustainable' tourism. *Journal of Cleaner Production*, 111, 461-470. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.12.062>.

- Zgolli, S., & Zaiem, I. (2018). The responsible behavior of tourist: The role of personnel factors and public power and effect on the choice of destination. *Arab Economic and Business Journal*, 13(2), 168-178.
- Zhang, J., Byon, K. K., Xu, K., & Huang, H. (2020). Event impacts associated with residents' satisfaction and behavioral intentions: A pre-post study of the Nanjing Youth Olympic Games. *International Journal of Sports Marketing and Sponsorship*, 21(3), 487-511. <https://doi.org/10.1108/IJSMS-03-2019-0027>.
- Zhu, J., & Liu, W. (2020). A tale of two databases: The use of Web of Science and Scopus in academic papers. *Scientometrics*, 123, 321-335. <https://doi.org/10.1007/s11192-020-03387-8>.
- Tay, K. X., Chan, J. K. L., Vogt, C. A., & Mohamed, B. (2016). Comprehending the responsible tourism practices through principles of sustainability: A case of Kinabalu Park. *Tourism Management Perspectives*, 18, 34-41. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2015.12.018>.
- Toelkes, C. (2018). Sustainability Communication in Tourism—A Literature Review. *Tourism Management Perspectives*, 27, 10-21. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2018.04.002>.
- Torres-Delgado, A., & Palomeque, F. L. (2014). Measuring sustainable tourism at the municipal level. *Annals of Tourism Research*, 49, 122-137.
- Zanfardini, M., Aguirre, P., & Tamagni, L. (2016). The evolution of CSR's research in tourism context: A review from 1992 to 2012. *Anatolia*, 27(1), 38-46. <https://doi.org/10.1080/13032917.2015.1083207>.
- Zgolli, S., & Zaiem, I. (2018). The responsible behavior of tourist: The role of personnel factors and public power and effect on the choice of destination. *Arab Economic and Business Journal*, 13(2), 168-178. <https://doi.org/10.1016/j.aebj.2018.09.004>.